

**İLK AZƏRBAYCANLI ENSİKLOPEDIYAÇI VƏ NƏŞRİ
DAYANDIRILMIŞ İLK AZƏRBAYCAN ENSİKLOPEDIYASI****İ.ZƏKİYEV**

İlk lüğətlər və ensiklopediyalar haqqında nə bilirik? Bu barədə mənbələrdə kifayət qədər məlumat verildiyinə görə müxtəsər də olsa deyə bilərik ki, ilk lüğətlər qədim Yunanıstanda e.ə. V əsrdə, Çində e.ə. I əsrin sonunda yaradılmışdı. Türk dillərinin ən qədim lüğəti XI əsrdə Mahmud Kaşqarının tərtib etdiyi «Divani lüğət-it-türk» əsəri hesab olunur.(1)

XI əsrdə dünya şöhrətli Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi (1012-1088) də «Təfasir» adlı izahlı lüğət kitabı hazırlamışdı. Əsər farsların Azərbaycan dilini, azərbaycanlıların isə fars dilini mükəmməl bilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.(2) Görkəmli Azərbaycan alimi M.Tərbiyət (1877-1940) yazır ki, «Bu, fars dilinin (həm də Azərbaycan müəllifinin farsca yazdığı – İ.Z.) ilk izahlı lüğət kitabıdır. Sözlər misallarla verilmişdir».(3)

Ensiklopediyaların tarixi lüğətlərin tarixindən heç də qısa deyil. Ensiklopediya xarakteri daşıyan ilk əsərlər «e.ə. XII-X əsrlərdə Çində, e.ə. ikinci minilliyin ikinci rübündə qədim Misirdə meydana gəlmişdi».(4)

Azərbaycanda Avesta dövründən üzü bəri görkəmli yazıçı və alimlərin yetişdiyi, tarixi faktdır. Avesta, Kitabı Dədə Qorqud və s. möhtəşəm biliklər toplusunun vətəni olan Azərbaycan bütün əsrlərdə Zərdüş kimi ensiklopedik simalar yetişdirsə də, onların yaratdıqları yazılı abidələrin nümunələri zamanəmizə çatmamışdır. Lakin Avestadan birinci minilliyin sonuna qədərki əsrlərin mədəni mənzərəsinin tədqiqi (5) göstərir ki, bu ölkə uzaq keçmişdə də dünyanın dini və dünyəvi elmlərindən xəbərdar olan dərin zəkali şairlər və alimlər vətəni olmuşdur. Hələlik bizə bir həqiqət məlumdur ki, eramızdan əvvəlki dövrün ilk ensiklopedik alimi, filosofu Zərdüş, eramızın birinci minilliyinin ilk ensiklopediyaçı alimi Əbülhəsən Zəncanidir.

X əsrin ortalarında İraqın Bəsrə şəhərində əqidəsi saf və möhkəm adamlardan ibarət «Safliq qardaşları» («İxvan əs-səfa») adlı gizli elmi-fəlsəfi cəmiyyət yaradılmışdı. Fəaliyyətini məxfi davam etdirmiş bu cəmiyyətin üzvləri İran, Orta Asiya, Azərbaycan, Suriya və b. ölkələrdən toplanmışdı. Onlar özlərinə qədərki məşhur elm və kitab xadimlərinin (Aristotel, Ptolomey, Qale və b.) əsərlərinin ideya işığının təsiri altında xeyli orijinal kitablar yazıb (6),

müxtəlif yollarla dünyada (ilk növbədə Şərqdə) yaymışdılar. Əsrlərdən bəri zehinlərdə kök salmış mənəvi geriliyə qarşı kitab vasitəsilə mübarizə aparmaq və əqidələrdə dönüş yaratmaq onların əsas həyat qayəsi idi.

Zəncaniyə qədər bir çox Şərq ölkələrində zəngin kitabxanalar, kitab bazarları, kitab dükənləri vardı. Məsələn, 600 il idi ki, Buxarada ərəb, türk, dari (fars-tacik), Suriya və s. dillərdə kitab satılan bazar, Bağdadda IX əsrin sonlarından fəaliyyət göstərən 100-dən çox kitab dükəni, X əsrdə Bərdədə 150 mindən artıq kitabı olan kitabxana vardı. Zəncaninin və məsləkdaşlarının yazdıqları kitablara nə kitabxanalarda, nə kitab bazarlarında, nə də kitab mağazalarında rast gəlmək olardı, çünki onlar gizli yazılır, gizli yayılır və gizli oxunurdu. Buradan göründüyü kimi, ədalətin tən-tənəsinə yol açmağa kömək baxımından həyatda və cəmiyyətdəki haqsızlıqlara, mövcud kitablardakı yalanlara qarşı mübarizə yolunu seçmiş «Saflıq qardaşları»nın elmi əməkdaşları çiyinlərini çox ağır bir yükün altına verərək böyük bir Elmlər Akademiyasının görə bilmədiyi işi görmüşdülər.

Hərəsi bir canlı ensiklopediya olan bu işıqlı fikir sahiblərinin yazdıqları kitablar «Saflıq qardaşları və vəfa munislərinin traktatları» («Rəsail İxvan əs-səfa və xüllan əl-vəfa») adı altında birləşdirilib mükəmməl bir ensiklopediya şəklinə salınmışdı. Dörd hissədən ibarət həmin ensiklopediyaya 51 traktat daxil edilmişdi: on üçü riyaziyyata, on yeddisi təbiətə, onu metafizikaya, on biri ilahiyyat məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu qədər məşhur əsərin 5 məşhur aparıcı müəllifindən biri görkəmli Azərbaycan alimi Əbülhəsən Zəncani olmuşdur.(7) Bu əsərlər Şərqdə – İraqda, Misirdə, Suriyada, Azərbaycanda, İranda, Orta Asiya ölkələrində, Qərbdə – Əndəlisdə geniş yayılmış (8) və oxucuları tilsimli qanadları altına almışdı. Onları oxuyub yüksək estetik həzz alan və öyrəndiyi biliklərin ideya işığına sadıq qalan oxucuların ildən-ilə, əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə çoxalması, ilk növbədə, həmin əsərlərin məziyyətləri ilə bağlıdır.

Bəzi elmi mənbələrdə göstərilir ki, «Saflıq qardaşları»nın ensiklopediyasına daxil edilmiş kitabların sayı 52 olmuş, bizə isə 51-i çatmışdır.(9) Bu qədər kitabı yazmaq, nüsxələrini çoxaltmaq, cildləmək və yaymaq işini həyata keçirən müəlliflər, lazım gəldikdə, xeyli xəttatın və cildçinin də əməyindən istifadə etməklə kitablar aləmində xarüqələr yaratmışlar.

Orta əsrlərdə yeni-yeni ensiklopedik bilik sahiblərinin yetişməsinə güclü təkan vermiş bu əsərlər indi də dünya alimlərinin köməyinə gələn mötəbər mənbələrdən sayılırlar.

Zərdüşt 21 kitabdan ibarət Avestası ilə kitablar səltənətində möcüzələr yaradan və oxucuları yarıdan ən qüdrətli qələm sahiblərindən biri və ilk ensiklopedik biliklər toplusunun əvəzsiz müəllifi olduğu halda, ondan iki min il sonra yaşamış Əbülhəsən Zəncaninin adı bəzi elmi mənbələrdə ilk ensiklopedik biliklər toplusunun müəlliflərindən biri kimi göstərilmişdir. Halbuki Zərdüştü ilk Azərbaycan ensiklopedik alimi, Avestanı isə ilk ensiklopedik bilik-

lər toplusu və ilk Azərbaycan kitabı kimi tədqiq etmək daha doğrudur. Ə.Zəncani haqqında isə elmi həqiqət bundan ibarətdir ki, o, eramızın birinci minilliyinin son onilliklərində yetişmiş və Şərqdə tanınmış parlaq şəxsiyyətlərdən biridir. Min ildən çoxdur ki, Şərq və dünya alimlərinin kitablarında onun adının iftixarla çəkilməsinə baxmayaraq, o, öz vətəninə indi-indi tanınır. «Saflıq qardaşları» ensiklopediyasının ölməz ideyaları yaşadığıca onun da adı yaşayacaq, Azərbaycan, Şərq və dünya kitab mədəniyyətinin gələcək səhifələrində də dönə-dönə xatırlanacaqdır.

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, Zərdüşt və Zəncani Şərqdə və dünyada nə qədər məşhur olsalar da, öz vətənlərində hələlik layiqli qiymətlərini almayıblar. Onların simasında Azərbaycanın elm və fəlsəfi fikir tarixi daha uzaq əsrlərə gedib çıxdığı halda, bu tarixi, eramızın ikinci minilliyi ilə məhdudlaşdırmaq və XI əsrdən başlamaq səhvdir.

Zərdüşt kimi Ə.Zəncani də Azərbaycan, Şərq və dünya kitab mədəniyyətinin şöhrətini yüksəklərə qaldıran alim kimi əsrlər boyu anılmağa layiqdir, elmi mənbələr(10) belə deməyə əsas verir.

BSE, ASE, Azərbaycan tarixi və s. mötəbər nəşrlərdə onun haqqında nəinki heç bir məlumat verilməmişdir, Z.Quluzadənin yazdığı kimi heç adı da çəkilməmişdir.(11) Halbuki Ə.Zəncaninin və həmkarlarının yaratdığı ensiklopedik biliklər toplusu olmasaydı, əsrlər boyu adamlar bir sıra faydalı suallara sərrast cavablar tapa bilməzdilər və «gözləri açılmamış» vəziyyətdə qalardılar.(12) Mənbələrdə onun adı Əbül-Həsən Əli ibn Harun öz -Zəncani kimi yazılmışdır.(13) X əsrdə yazıb-yaratmış və mənalı ömür yolu keçmiş 60-a qədər Azərbaycan şairi və aliminin adı ilə bir sırada bu unudulmuş ensiklopediyaçı alimin adı kitabşünaslıq mənbələrində ilk dəfə Əbülhəsən Əli Harun oğlu Zəncani kimi 2000-ci ildə çəkilmişdir.(14)

X əsrdən bəri Şərq mənbələrində nüfuzlu kitab yaradıcıları, tərtibçiləri, mütərcimləri ilə yanaşı, adı tez-tez çəkilmiş bu ensiklopedik şəxsiyyətin XX əsrin ortalarına qədər öz vətəninə tanınmaması, həyat və fəaliyyətinin araşdırılmaması, adının əbədiləşdirilməməsi və s. məsələlər bu gün də ürək ağrısından fakt olaraq qalmaqdadır. Kitab mədəniyyətinin və elmi biliklərin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş belə alimlərimiz haqqında elmi həqiqəti axtarıb tapmaq və milyonların istifadəsinə vermək təkcə alimlik borcu deyil, həm də vətəndaşlıq borcudur.

Ə.Zəncani dini və dünyəvi elmlərin mahir bilicisi, zəngin kitabxana sahibi, dərin mütaliə və müşahidə qabiliyyətinə malik ziyalı kimi müasirlərinə də, özündən sonrakı nəsillərə də nümunə olmuşdur. O, öz vətəninə də mükəmməl ensiklopediyaların olmasını arzulayan X əsr ziyalılarından biridir. Onun yaşadığı dövrdə Azərbaycanda zəngin kitabxanalar, dini və dünyəvi təhsil ocaqları ilə yanaşı, hərtərəfli biliyə malik kitabçılar və qələm sahibləri də olmuşdur. Fəzl Hatim oğlu Təbrizi (?-922), Əbu Səid Bərdəi (?-929), Məkkəi Əhməd oğlu Bərdəi (?-965), Əbu Mənsur Əzhəri (895-980) və başqa Azərbaycan alimləri Ə.Zəncanidən heç də az məşhur

olmamışlar. Bu kimi məlumatlara əsasən mənbələrdə deyilir ki, «VII-XI əsrlərdə azərbaycanlılar arasından görkəmli şairlər və alimlər çıxmışdır».(15)

Professor Əhməd Cəfəroğlu İstanbul Universitetində oxuduğu «Tarixdə türklük və onun üçün çalışanlar» adlı mühazirəsində göstərmişdi ki, «VII-VIII əsrlər türklük tarixinin və bu cərəyanın ilk parlaq və eyni zamanda oyanış çağıdır»(16). Bu milli oyanışın təsir dalğaları IX-X əsrlərdə Əbülhəsən Zəncani kimi parlaq simaların yetişməsinə səmərəli təsir göstərmişdi. Lakin Azərbaycan kitab yaradıcılarının ərəb mədəniyyəti ilə üz-üzə qaldığı çətin bir şəraitdə ensiklopediya kitabları hazırlamaqla məşğul olmaq şansı olsa da, onlar müəyyən çətinliklər üzündən belə bir təşəbbüsə səy göstərə bilməmişdilər. XI əsrdən zəmanəmizə qədər Azərbaycanda və bir sıra Şərq ölkələrində azərbaycanlı alimlərin səyi ilə 300-dən çox lüğət kitabı yaradıldığı halda milli ensiklopediya yaratmaq cəhdləri Ə.Zəncanidən başlayaraq XX əsrə qədər öz əməli həllini tapmamışdı. Bu alimdən 1000 il sonra – XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda çoxcildli universal ensiklopediyanın nəşrinə başlamaq haqqında dövlət sərəncamının verilməsi o qədər də uzaq məsafə deyildir. Lakin ilk ensiklopediyaçı Azərbaycan alimi Ə.Zəncani haqqında həqiqət kimi ilk Azərbaycan Ensiklopediyası haqqında da oxuculara heç bir bilgi verilməmişdir. Belə mövqe çox davam edərsə, milli kitab tariximizin çat yerləri əsrdən-əsrə dərinləşib uçurum təhlükəsi yarada bilər.

Ə.Zəncanidən xeyli sonra Azərbaycanda ilk milli ensiklopediyanın nəşrinə təşəbbüs göstərilməsinə dair məlumat qıtlığına baxmayaraq, nəzərdən keçirdiyimiz mənbələr bu barədə müxtəsər də olsa danışmağa əsas verir.

Akademik İmam Mustafayevin fikrincə, Azərbaycanda ilk milli universal ensiklopediyanın nəşri ideyası məşhur dövlət xadimi, Azərbaycanda nəşriyyat və poliqrafiya işinin təşkilatçılarından biri Ruhulla Axundova (1897-1938) məxsusdur. Onun «Yaxşılarından öyrənək» adlı məqaləsində İsviçrə demokrat pedaqoqu Pestalotsiyə (1746-1827) bənzətədiyi müəllimi İsa bəy Abakarov haqqında belə bir cümlə vardır: «1935-1936-cı illərdə Ruhulla Axundovun təşəbbüsü ilə buraxılmış Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının birinci cildində bu qocaman ata-müəllimin adı olmuşdur».(17) M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının elmi işlər üzrə direktor müavini, pedaqoji elmlər namizədi Fazil Məmmədov söhbət zamanı bildirdi ki, 17 cildlik Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşri haqqında Xalq Komissarları Sovetinin sədri M.C.Bağirov 1933-cü ildə rəsmi dövlət sənədinə imza atıb. (O, bu vəzifədə 1932-ci ilin sonundan 1933-cü ilin yayına qədər işləyəndən sonra Azərbaycan K(b)P MK-nın I katibi seçilib). Sənəddə göstərilir ki, 17 cildliyin çapı 7 ildə başa çatdırılmalıdır. Bu barədə məlumat və birinci cildin şəkli 1936-cı ilin sonlarında mətbuatda çıxıb. Həmin mənbəni görmüşəm və qeydə almışam. Ensiklopediya professor Vəli Xulufunun baş redaktorluğu ilə nəşr olunub. Bu məlumatın dəqiq mənbəyini yaxın vaxtlarda arxivimdən tapıb Sizə verəcəyəm. (Ola

bilsin ki, birinci cildin 1-2 nüsxəsi Moskvada keçmiş SSRİ Dövlət Kitabxanasında, Sankt-Peterburqda S.Şedrin adına kitabxanada, Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər arxivində, Azərbaycan DTN-nin arxivində və s. fondlarda saxlanılır. Öyrənməyə çalışdığımız əlavə məlumatlarla hörmətli oxucuları da tanış edəcəyik).

Nədənsə, başqa xalqa məxsus çoxcildli ensiklopediyanın ikinci cildinin çapından sonra nəşrinin qadağan edilməsi və səbəbləri ASE-də göstərildiyi halda (18) onun birinci cildinin ön sözündə (1976, c.1, s. 7-8) və dördüncü cildinin «Ensiklopediya» və «Ensiklopedistlər» oçerklərində Azərbaycan Ensiklopediyasının ilk cildinin çıxması, məhv edilməsi və bu çoxcildli tükənməz xəzinənin son taleyi barədə bircə kəlmə də danışılmamışdır. Lüğətlərin və ensiklopediyaların tarixindən bəhs edən və kütləvi oxuculara ünvanlanmış bir kitabda X əsrin ilk azərbaycanlı ensiklopediyaçı alimi Ə.Zəncaninin və XI əsrin ilk azərbaycanlı lüğət tərtibçisi Qətran Təbrizinin adları çəkilməsə də, 1930-1940-ci illərdə nəşr olunması planlaşdırılmış Azərbaycan Ensiklopediyası haqqında iki cümləlik məlumat vardır: «Azərbaycan dilinin (?-İ.Z.) ensiklopedik lüğətinin nəşrinə hazırlıq işləri hələ 1936-1937-ci (1933-1934-cü – İ.Z.) illərdə başlanılmışdır. Böyük Vətən müharibəsi (?-İ.Z.) bu işin dayandırılmasına səbəb oldu».(19)

Bu sətirlərin ilk dörd sözündən belə anlaşılır ki, 1930-1940-ci illərin 17 cildlik ensiklopediyası dilçilik ensiklopediyası olacaqdı. Halbuki o, ən qədim dövrlərdən XX əsrin ortalarına qədərki minilliklərin tarixi hadisələrini, Azərbaycan hökmdarlarının fəaliyyətini, elm, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığını, məktəb, kitabxana, kitab, mətbuat nəşri tarixini, əmək və müharibə qəhrəmanlarının şücaətini, dövlət xadimlərinin uğurları və uğursuzluqlarını, Şərq və dünya xalqlarının keçmişinə dair yüz minlərlə məlumatı əhatə edən indiki ASE tipli əsrlərdən gələn səslər toplusu olacaqdı. Ensiklopediyanın «hazırlıq işlərinə 1936-1937-ci illərdə» deyil, üç il ondan əvvəl başlanılmışdı. Bu məqsədlə Azərbaycan Şura Ensiklopediyası Komitəsi və AŞE nəşriyyatı yaradılmışdı. «Qızıl Şərq» mətbəəsində 1935-ci ildə buraxılmış 25x17 sm formatlı kitabçada bu sözlər yazılmışdır: «AŞE. 1-ci cild. Sözlük. 47 səhifə. 2000 nüsxə. Pulsuz»(20).

M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Respublikası Milli Kitabxanasının arxivindən əldə etdiyimiz həmin kitabçanın üz qabığından sonrakı əlavə səhifədə «XAHİŞ !» sərəlvhəsi ilə çap olunmuş müraciətdə oxuyuruq: «Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının 1-ci cild Sözlük proyektinə olan tənqid, artırma və sair mülahizənizi aşağıdakı adresə xəbər verməniz rica olunur.

AŞE Komitəsi.

Adres: Bakı, Kommunist k., 6, dalan 3.

Telefon № 3-15-43».

Adını çəkdiyimiz mənbənin titullu səhifəsində sərəlvhəüstü və sərəlvhəaltı məlumat iri hərflərlə, kitabçanın adı isə daha böyük

şriftlərlə çap edilmişdir: AZƏRBAYCAN ŞURA ENSİKLOPEDIYASI «AŞE». Həmin səhifənin aşağı hissəsində belə bir qeyd verilməmişdir: Baş redaktor İ.İsmayılov. Elmi katib V.Xulufu.

«Sözlük»də V.Xulufunun 1,5 səhifədən ibarət «Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının nəşrinə dair» müqəddiməsində deyilir ki, «1935-ci ildə 1-ci, 1936-cı ildə 2-ci və 3-cü cild, qalan müddətdə isə ildə 3 cild çapa hazırlanmalıdır». Müəllif daha sonra yazır: «Bu il (1935-ci il nəzərdə tutulur – İ.Z.) yalnız 1-ci cildin «Sözlüyünü» çap edərək, qalan cildlərin sözlüklərini hər istehsal ilinin əvvəlində çap etməyi lazım bildik». Ən nəhayət, ön söz müəllifinin daha bir açıqlaması: «AŞE-nin 1-ci cildində 3700 məqalə dərc ediləcəkdir. Bundan 2000 «Kiçik Şura Ensiklopediyası»ndan (Moskva nəşrindən –İ.Z.) olduğu kimi alınmış, 300 söz dəyişilmiş, qalan 1400 söz isə yenidən əlavə edilmişdir».(21) (İmam Mustafayevin ehtiramla xatırladığı müəllimi İsa bəy Abakarovun adı ilk cildə aid sözlüyün «Pedaqogika» bölməsində birinci sırada yazılmış və mötərizədə məqalənin həcmi (1500 söz) göstərilmişdir).(22)

V.Xulufunun verdiyi məlumatdan görünür ki. 1935-ci ildə AŞE-nin I cildi, 1936-cı ildə isə II-III cildləri çapa hazır olmuşdur. O, oxucuları xəbərdar etmişdi ki, «həcm etibarı ilə bizim ensiklopediya «Kiçik Şura Ensiklopediyası»ndan (yəni: «Malaya Sovetskaya Ensiklopediya»sından – İ.Z.) böyük olacaqdır. Məsələn, bu ensiklopediya 10 cild və ona daxil edilən söz – məqalənin miqdarı 35 minə qədər olduğu halda, bizim ensiklopediya 17 cild və ona daxil edilən söz –məqalə 55 mindən artıq olacaqdır». Bu fakt Bakıda və Moskvada yüksək postlara soxulmuş, maskalanmış ermənilərin, həmçinin zəif iradəli yerli ziyalıların dalağını sancan və onları AŞE-nin nəşri ideyasını boğmağa səfərbər edən əsas səbəblərdən biri olmuşdur. AŞE-nin I cildinin sözlüyünə V.Xulufunun yazdığı müqəddimədən misal gətirdiyimiz aşağıdakı sözləri bu məsələnin əməli həllini tapmamasına bəlkə də bir işarədir: «Ensiklopediyanın tərtib və nəşri» prosesində qarşıya çıxan «hər bir çətinliyi rədd edəcəyimizə əminik. Ancaq bu çətinlikləri rədd etmək üçün geniş əməkçi kütlənin yardımı lazımdır».

AŞE-nin nəşrinin dayandırılması səbəbini Böyük Vətən müharibəsi ilə əlaqələndirmək məsələsi ən azı ona görə etiraz doğurur ki, ensiklopediyanın ilk üç cildi çapa hazır olanda (1935-1936) Böyük Vətən müharibəsinin nə adı vardı, nə söhbəti. Bu nəşrin dayandırılması səbəbinin izlərini ilk növbədə Azərbaycan türklərinin qanına susayan, mədəniyyətinə, sərvətlərinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə qısqanan erməni şovinistlərinin hiyləgərliyində və onlara havadarlıq edən yuxarı dairələrdəki çinovniklərin xəyanətində axtarmaq lazımdır. Çox güman, 1936-1937-ci illərdən başlayaraq NKVD-nin evlərdən, kitabxanalardan, kitab mağazalarından, mətbəə və nəşriyyatlardan yığılıb yandırdığı kitablardan biri də AŞE-nin çapdan çıxmış birinci cildi və digər cildlərin əlyazmaları olmuşdur...

Keçmiş mətbuat səhifələrini vərəqləyərkən «ACE» (Azərbaycanskaya Sovetskaya Ensiklopediya) sərlovhəli «N.M.» imzalı bir

kiçik məqalədə diqqəti çəkən məlumata rast gəldik. Orada deyilir ki, 17 cildlik Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşrə hazırlanmasına 80-dən çox professor və görkəmli mütəxəssis cəlb edilmişdir. Ensiklopediyanın birinci cildi 55 çap vərəqi həcmindədir. Burada 2039 söz-məqalə toplanmışdır. «N.M.» imzalı müəllifin məqaləsinin son cümləsində deyilir ki, «Birinci cild yaxın günlərdə çapa veriləcək».(23)

Bu cildə 3700 əvəzinə 2039 məqaləyə yer ayrılmasının səbəbini Vəli Xulufunun nəzərdə tutduğu «çətinliklər»də axtarmaq lazımdır.

1936-1937-ci illərdən başlayaraq ictimai siyasi şəraitin gündən-günə gərginləşməsi kitab və mətbuat nəşrinin inkişafına da az zərbə vurmamışdı. Üç min ildən bəri Azərbaycanın nailiyyətlərini və düşünən beyinlərini qarabaqara izləyən «qaba xasiyyətli ermənilər»in (VII əsr Azərbaycan alimi Musa Kalankatlı) bəd əməlləri, digər tərəfdən isə bədnam ateizmin getdikcə tüğyan etməsi, AŞE-nin nəşrə hazırlanması işində fəal iştirak etmiş V.Xulufu, R.Axundov və b. görkəmli şəxsiyyətlərə böhtan toru qurulması(24) ensiklopediyanın nəşri yolunu bağlasa da, guman etmək olardı ki, müvəqqəti fasilədən sonra bu işi yenidən canlandırmaq və AŞE nəşriyyatını işə salmaq olar. 1938-ci ildə belə bir təşəbbüs göstərilmiş, lakin bu dəfə də yuxarı dairələrdən dəstək alan xəyanətkar ermənilər və onlara qoşulan milli satqınlar ilk Azərbaycan – türk ensiklopediyasının nəşrinə hər vasitə ilə mane olmuşlar. Təəssüf ki, səngimək bilməyən 1936-1940-ci illərin dəhşətli hadisələrinin ardınca, 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilk Azərbaycan Ensiklopediyasının üzünə bağlanmış nəşriyyat qapılarının açılması ümidini heçə endirmişdi.

Görkəmli Azərbaycan alimi Cəmil Quliyevin «Xalqın milli və beynəlmiləl sərəvəti» (ASE-nin 1976-1987-ci illərdə çapdan çıxmış 10 cildi haqqında) adlı oçerkində deyilir ki, Azərbaycanda «ensiklopediya nəşr etməyə dörd dəfə (1934,1938,1958,1965-ci illərdə) təşəbbüs göstərilmiş və hər dəfə bu təşəbbüs nəticəsiz qalmışdır».(25) Buna baxmayaraq Azərbaycan xalqının öz milli ensiklopediyasını yaradacağı günə bəslədiyi ümidlər onun sabaha inamını artırmısaydı, 1976-1987-ci illərdə yüksək poliqrafik səviyyədə işıq üzü görmüş 10 cildlik milli ensiklopediyamız da olmazdı. (Onun Baş redaksiyası 1965-ci ildə yaradılmışdı).(26) 2005-ci ildən başlayaraq «Azərbaycan Ensiklopediyası»nın təkmilləşdirilmiş yeni nəşrinə başlanması xalqımızın elmi, mədəni, ictimai-siyasi həyatında əlamətdar hadisədir. Şərq və dünya kitab mədəniyyətinin ədəbi, elmi, fəlsəfi fikrinin inkişafında danılmaz xidmətləri olmuş ulu Zərdüştdən Əbülhəsən Zəncaniyə qədərki əsrlərin də mənəvi mənzərəsinə ensiklopediyanın müvafiq cildlərində layiqli yer ayrılacağı şəksizdir. Erməni tör-töküntülərindən və rus şovinizminin mənəvi çöküntülərindən, o cümlədən, SSRİ dövrü təzyiqlərinin zərərli nəticələrindən bu nəşrdə əsər-əlamət qalmayacağı və «Azərbaycan Ensiklopediyası»nın tənqid hədəfi olmayacağı gün kimi aydındır.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE. Bakı, 1982, c.6, s.273.
2. Zəkiyev İ. Əsrlərin əks-sədəsi. Bakı, Azər nəşr, 1992, s.29.
3. Tərbiyə M. Danışməndani – Azərbaycan, Bakı, Azər nəşr, 1987, s.67.
4. ASE. Bakı, 1980, c.4, s.69.
5. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 2000, s.5-98.
6. ASE. Bakı, 1981, c.5, s.25.
7. Məmmədov Z. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983, s.35-37.
8. Orada, s.81.
9. Məlikova M., Bayramov E. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984, s.30-37.
10. Zəkiyev A.K. Filosofiya «Bratev çistotı». Bakı, 1961; Z.Məmmədov. Göstərilən kitab və s.
11. Dirçəliş. Bakı, 1991, №7-8-9, s.34.
12. Sultanov Ş., Sultanov K. Ömər Xəyyam. Bakı, Gənclik, 1991, s.41-42.
13. Orada, s.41.
14. Zəkiyev İ. Göstərilən kitab, Bakı, 2000, s.92.
15. BSE. M., 1950, t.1, s.467.
16. Tam mətni üçün bax: Azərbaycan. 1991, №5, s.176-182.
17. Kommunist. 1988, 26 avqust.
18. ASE. Bakı, 1980, c.4, s.69.
19. Həsənov H. Lüğətlər necə yaranır. Bakı, 1964, s.15.
20. Azərbaycan kitabı. (Bibliografiya). II cild. 1920-1940. I kitab. Bakı, Yazıçı, 1982, s.692.
21. Bakinskiy raboçiy. 1936, 14 sentyabr, №214, s.4.
22. Kommunist. 1937, 8 aprel, № 82, s.4; 11 aprel, № 85, s.2; 11 may, №110, s.2 və s.
23. Kommunist. 1982, 18 sentyabr.
24. Yəne orada.

ПЕРВЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИСТ И ПЕРВАЯ НЕИЗДАННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

И.Ш.ЗАКИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что во II половине X века, для того чтобы вести борьбу с пустившей в умах корни на протяжении веков моральной отсталостью и с целью создать поворот в мировоззрении народа в иракском городе Басра было создано и тайно функционировало научное общество «Братья чистоты» («Ихван ас-Сафа») и по его линии была написана 51 оригинальная книга. Эти трактаты были объединены и преобразованы в совершенную энциклопедию из 4 частей – математика, естествознание, метафизика и теология. Один из авторов и собирателей из Ирана, Средней Азии, Азербайджана, Сирии был обладатель универсальных знаний азербайджанец Абульгасан Занджани. Однако ни в БСЭ, ни в АСЭ, ни в истории Азербайджана, философском, энциклопедическом словаре и других важных изданиях о нем не говорилось, и даже не упоминалось его имя.

Во II части статьи указывается, что, начиная с 1934 года в течение 7 лет (1935-1941) планировалось издание Азербайджанской Энциклопедии Советов, состоящий из 17 томов. Но изданный I том, готовые к изданию II-III тома и рукописи к другим томам были уничтожены в 1937 году. Об этом нет никаких сведений в научных книгах, учебниках, в предисловии I тома АСЭ (1976, с.7-8). Темная страница истории нашей книги и энциклопедии впервые привлекаются к научному исследованию.